

УДК 94(477.74): [343. 848 + 323.325 – 058. 244] «18/19»

**СОЦІАЛЬНИЙ ПАТРОНАТ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

І.Г.Верховцева

*кандидат історичних наук, доцент,**Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

Схарактеризовано один із найважливіших напрямків діяльності установ селянського самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – опіку над неповнолітніми, позбавленими батьківського піклування. В цілому опікунська справа носила становий характер, нормувалася звичаєвим правом, характеризувалася сучасниками як неефективна. З поширенням товарно-грошових відносин окреслилися позитивні зміни: майно сиріт здавалося в оренду, капіталізувалося, гроші розміщувалися в банках.

Ключові слова: *соціальний патронат, суспільна опіка, селянське самоврядування, сільський схід, опікун.*

Розбудова системи соціальної допомоги населенню в сучасній Україні обумовлює інтерес до вітчизняних традицій суспільної опіки, зокрема - досвіду організації установами місцевого і станового самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. опікунської справи, складовою якої була опіка над неповнолітніми дітьми, позбавленими батьківського піклування [1, 83-84].

Потужний імпульс розвитку цих традицій дали буржуазно-демократичні реформи 60-70-х рр., передусім, селянська 1861 р., а також земська 1864 р. та міська 1870 р. У другій половині ХІХ ст. означений напрямок діяльності установ самоврядування перебував у стадії становлення, втім, як і правова система Російської імперії загалом. Тому не випадково, що дореволюційна історіографія участі установ самоврядування в організації опіки над неповнолітніми членами суспільства характеризується напрацюваннями, передусім, у правовому контексті [2]. З одного боку, це пояснюється інтенсивним розвитком буржуазних відносин, які потребували правового оформлення відносин наслідування, власності тощо, а з іншого – християнськими традиціями і пов'язаними з цим світоглядними настановами. Вони побутували у суспільстві, де пріоритет надавався саме колективно-корпоративним формам опіки, бо населення країни було диференційовано за станами, кожний з яких характеризувався особливостями суспільного життя, господарської діяльності і особливостями виконання фіскальних зобов'язань.

Радянські вчені через відомі ідеологічні табу означену проблематику майже не включали до тем, що потребували наукової розробки. Виняток становить праця В.Бондаревського [3]. Нині дослідники активно вивчають питання як у площині історії соціально-педагогічної діяльності [4-10], так і у суто історичному розрізі: крім іншого, досліджується досвід соціальної допомоги населенню у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. з боку земських [11-15], міських [16; 17] установ. Значно менше уваги у науковій літературі приділено відповідній роботі селянських установ самоврядування того часу, хоча окремі аспекти проблеми висвітлено у публікаціях деяких вітчизняних та закордонних, зокрема, російських істориків. Серед перших – А.Лохматова, яка вивчила правові аспекти опікунської діяльності установ селянського самоврядування у визначеному сегменті в контексті застосування норм звичаєвого права [18]; О.Мітеров, який охарактеризував матеріально-фінансову базу відповідної діяльності названих установ [19]; І.Верховцева, яка на підставі архівних джерел з'ясувала факти соціальної

допомоги дітям-сиротам з боку селянських установ Акерманщини та Ізмаїльщини [20]; Ю.Примаченко, яка навела дані щодо земської допомоги установам селянського самоврядування у соціальній допомозі сиротам [21]. Російські дослідники Н.Заколodная [22], В.Безгін [23] у своїх роботах подали відомості щодо впливу традиційного (звичаєвого) права на опікунську діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії розглядуваних часів, М.Осіпова схарактеризувала правові засади організації цієї діяльності [24]. Натомість загалом науковцями досі не створено більш-менш цілісної картини опікунської діяльності установ станового самоврядування селян у сегменті допомоги неповнолітнім, позбавленим батьківського піклування. Не претендуючи на всебічний розгляд проблеми, спробуємо охарактеризувати один з найважливіших напрямів діяльності установ селянського самоврядування у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., який у подальшому заклав базу для розвитку в українському селі соціального патронату.

Джерельну базу статті складають друковані та архівні документи. До першої групи відносяться законодавчі акти, зокрема, «Загальне положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення») [25], а також праці нарративного характеру, що належали перу представників сільської адміністрації [26]. Серед використаних архівних джерел – матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Київ та державних архівів Вінницької, Запорізької, Полтавської, Сумської, Харківської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей і комунальної установи «Ізмаїльський архів». Це справочинна документація сільських та волосних установ самоврядування, повітових і губернських адміністративних установ, канцелярій земських начальників і генерал-губернаторів тощо.

Під соціальним патронатом у науковій літературі розуміють комплекс заходів з опіки над майном неповнолітніх та їх виховання з боку державних або громадських установ [4, 93; 27, 134]. Саме в такому значенні вживатиметься цей термін у нашій публікації. Соціальний патронат є складовою більш широкого поняття – «суспільна опіка» і представляє колективні форми останньої. На українських землях колективна суспільна опіка над дітьми, позбавленими батьківського піклування, має давні традиції. Як відзначають дослідники, історичними джерелами засвідчено факти піклування про сиріт з боку сільських громад у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. [9, 27]. Із запровадженням у 1861 р. Великою селянською реформою станового самоврядування селян справу опіки над неповнолітніми мешканцями сільської громади, позбавленими батьківського піклування, було віднесено до компетенції останнього. У ст. 51 «Загального положення» вказувалось, що до ведення сільських установ самоврядування належить «призначення опікунів і попечителів, поверка їх дій» [25, 47]. До ведення ж відповідних волосних установ, згідно статті 78, відносились «заходи громадського призріння» [25, 53]. У ст. 99 зазначалось, що справи, які торкались «польз малолітніх», не могли розглядатись в третейських судах, на відміну від інших справ (за незначними додатковими винятками) [25, 58]. З тексту наведених статей логічно випливає, що, по-перше, право безпосередньо вирішувати питання опіки над означеними категоріями мешканців надавалось низовій ланці селянського самоврядування – сільській громаді, члени якої контактували з родичами дитини у побутовому житті та спільно володіли земельними ділянками і були пов'язані коловою порукою у виконанні повинностей; по-друге, волосна ланка селянського самоврядування, компетенції якої мали певною мірою адміністративні щодо сільського управління функції, мала здійснювати нагляд за відповідною діяльністю сільської громади; по-третє, справи опіки над неповнолітніми, позбавленими піклування батьків, не дозволялося вирішувати третейськими судами, оскільки загалом ці суди не мали прав вирішувати спірні питання, пов'язані з інтересами сільських громад, володінням нерухомістю у випадках, коли серед учасників суперечки були особи, «обмежені за законом у правах володіння та використання» нерухомості [28,

93], а саме такими були означені категорії неповнолітніх. До речі, термін «опіка» означає право розпоряджатись майном особи, якою опікуються [24, 36]. Використаний же у тексті ст. 78 термін «призріння» буквально означає «догляд, попечіння» і стосується виховання та представлення в усіляких установах інтересів особи, над якою здійснюється «підкування» [29]. У нашому випадку це означає, що до компетенції волосних установ селянського самоврядування відносились лише контроль та затвердження рішень, які власне приймались на сільському рівні. Отже, питання опіки над позбавленими батьківського підкування неповнолітніми в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. передусім були пов'язані з колективною земельною власністю сільської общини та виконанням фіскальних функцій, що мало важливе державне значення. Крім того, як зазначають сучасні дослідники, опікунська справа на селі носила становий характер і нормувалась звичаєвим правом [30, 644].

Щодо категорії мешканців, відносно яких застосовувались розглядувані форми опіки, слід зазначити, що у більшості це були неповнолітні сироти, обидва батьки яких померли. Але до названої категорії відносились також і діти, батьки яких були позбавлені волі, перебували за ґратами чи у засланні. Саме такий випадок, датований 1866 р., зафіксований архівними документами Чернігівського обласного архіву [31, 2]. Непоодинокими були випадки, коли опіка призначалась щодо неповнолітнього, у якого помер лише батько, а мати вийшла заміж за іншого [32, 1] (у селянському середовищі головою родини і власником усього її майна був батько – «большак»). Проте останнє було явищем не типовим, оскільки традиційне право, що ним регулювались розглядувані відносини, у різних місцевостях статус жінки в громаді визначало по-різному: були випадки, коли жінка залишалась природним опікуном дитини і розпоряджалась майном [23, 60], проте були і випадки, коли схід після смерті батька призначав опікуна дітям через звинувачення їх матері у легковажності і з цієї причини не довіряв їй розпоряджатись майном родини [33, 1]. Коли ж вдова виходила заміж за іншого, схід міг призначити опікуном «над майном та особами» неповнолітніх їх вітчима – другого чоловіка матері [23, 60]. Щодо верхньої вікової межі, яка визначала «неповнолітність» опікуваного, то і тут у різних місцевостях були різні підходи: як правило, такою, що досягла повноліття, вважалась особа, якій виповнилось від 18 до 21 років, але в окремих випадках ця межа сягала 25 років [23, 63]. Наприклад, у 1885 р. в Хустянське волосне правління, що на Роменщині, звернувся Петро Максимович Карпенко з заявою, в якій просив надати у його розпорядження майно та гроші, що залишились від померлого батька, оскільки заявник досяг 20 років [34, 3].

Відносно ж процедури призначення опікунів та контролю за їх опікунською діяльністю подібного різноманіття не спостерігається, адже справа опіки була пов'язана з питаннями колективної власності сільської громади на землю, з власністю окремої родини на нерухомість (володіння житловими і господарськими будівлями тощо) та інше майно, а від цього залежали добробут селянської родини, відтак – здатність громади і кожної окремої сім'ї виконувати повинності, сплачувати податки, що у решті-решт впливало на стан державної казни, оскільки селянські податки становили лівову долю надходжень до неї. Саме тому держава усіляко регламентувала процедурні питання призначення опіки і в особі сільських посадовців та місцевих чиновників жорстко контролювала дотримання сільськими й волосними селянськими установами усіх вимог. Наприклад, рішення про призначення опікунів хоча і приймалось сільським сходом, до складу якого входили усі домогосподарі сільського «общества» [25, 47; 35, 9зв], проте це рішення обов'язково мало затверджуватись волосним правлінням [36, 1-28; 37, 1-10], а після цього мирським посередником; по скасуванні останньої посади у 1874 р. – повітовим у селянських справах присутством, з упровадженням у 1889 р. посади земського начальника – останнім [38, 97], інколи навіть самим губернатором. Наприклад, у 1881 р. Харківське повітове у селянських справах присутствіє звернулось до канцелярії

губернатора з проханням затвердити приговор про опіку нащадків Кононенкових [39, 3]. Підставою для контролю за рішеннями сходів були, по-перше, низький рівень грамотності і загалом освіти селян, відсутність у них досвіду господарювання у нових суспільних та економічних реаліях пореформеної доби, адже позбавившись опіки поміщика, селяни після 1861 р. почали опановувати чимало нових, незнайомих для них функцій з управління господарським життям села, зокрема, колективно розпоряджатись земельною власністю сільської громади; зубожіння ж останньої у масових масштабах вело до зубожіння країни в цілому. По-друге, слід враховувати, що й самі «творці» Великої селянської реформи 1861 р., і політична еліта країни пореформених часів не була єдиною у своїх поглядах на майбутній сільський лад, котрий мав постати в результаті перетворень, що не дозволяло оперативно виробити єдину стратегію розвитку у цьому напрямку [40, 7; 41, 292-300]. Це обумовлювало чималі повноваження сільських бюрократів в управлінні місцевостями, у тому числі – у контролі за опікунською діяльністю селянських установ, чим досягалася певна управлінська стабільність в умовах перманентних реформ, які одна за одною відбувались протягом пореформеної доби й на початку ХХ ст. За таких обставин власне самоврядна діяльність означених сільських та волосних установ скоріше зводилась лише до вибору зі свого середовища осіб, що мали виконувати опікунські функції. Отримання плати за це не передбачалось, відтак ставало ще однією повинністю на користь общини, оскільки завданням опікуна було зберегти майно неповнолітніх вищеназваних категорій до досягнення ними повноліття. У такий спосіб створювався ґрунт для зловживань, адже опікуни намагались отримати бодай якійсь зиск, навіть якщо були родичами тих, кого опікали. Зловживання проявлялось у тому, що майно опікуваної дитини розкрадалось, саму дитину часто віддавали у пастухи чи в найми. Були випадки, коли опікуни розпродавали рухоме та нерухоме майно, що залишилось дитині від батьків (худобу, меблі, реманент, приладдя тощо), давали гроші односельцям у позику з відсотками, чим і збагачувались [42, 18]. А.Новіков писав: *«Если ...опекун недобросовестен, то он разорит опекаемых так, что к совершеннолетию их ничего не останется»* [26, 51]. Не поодинокими були випадки, коли зловживання опікунів здійснювались за участі старост і старшин. У 1882 р. Чугуєвський сирітський суд розглядав справу про розкрадання майна нащадків Радових, які мешкали у Новоборисоглібській волості. Причетність до цього волосних та сільських посадовців з'ясував Харківський окружний суд, який пізніше клопотався перед губернатором про затвердження рішень [43, 1-2]. У 1909 р. в канцелярії Київського, подільського та волинського генерал-губернатора розглядалась справа по скарзі опікуна над майном сироти Сергія Хобренка – селянина села Черняхів Київського повіту Єфрема Хобренка на дії волосного старшини у справах з опіки над сирітським майном [44, 1-21].

Контроль за опікунською діяльністю здійснювався на двох рівнях: селянськими сходами та сільськими посадовими особами (старостами, волосними старшинами), а також представниками місцевих адміністративних установ. «Селянський» контроль здійснювався шляхом щорічної «поверки» виконання опікунами їх обов'язків сільським сходом, про що укладався відповідний вирок [45, 1-11]. Стежити за опікунською діяльністю у часи між скликанням сходів мали сільський староста і волосний старшина. Для цього заводились спеціальні книги опік, куди заносились відомості про майно, що залишилось дитині. Опис майна робився старостою після призначення опікунів, тоді ж майно й оцінювалось. У 1917 р. Теплівське волосне правління Пирятинського повіту, що на Полтавщині, затвердило опікунську справу, подану приговором Сурмачівського сільського сходу, що відбувся 19 лютого того року. У справі наводився опис майна, яке віддавалось під опіку: польовий наділ – 12 десятин (125 карб.), саж рублений – 1 (3 карб.), свити чорного сукна – 1 (2 карб.), кожух старий – 1 (2 карб.), болотного сінокосу – ¼ десятини (25 карб.), садиба – 1 (200 карб.), хата – 1 (15 карб.), польова ділянка – 1,5 дес. (375 карб.), сарай – 1 (8 карб.), клуня – 1 (8 карб.), корова – 1 (60 карб.), кінь – 1 (15

карб.) [37, 2-9]. Оцінювання майна робилось, по суті, довільно, адже вказівок щодо цього не було, перевіряти, наскільки обґрунтованою була сума, на яку оцінювалось майно, і що власне було вказано в опікунських документах, члени сільської громади були не в змозі передусім через малограмотність. На заваді також стояв специфічний спосіб проведення сходів (сучасники відзначають їх багатолюдність, шумливість на них; збирались частіше на дворі біля правління; як правило, усі стояли), який не дозволяв бажаним навіть вникнути у сутність справи. Втім, останніх, схоже, і не було, принаймні, відшукати в архівних документах свідчення про це не вдалось. А.Новіков зазначав: *«Сходу поручено дело, которое он вести не в силах... При выборе опекуна сход руководствуется не столько пользой опекаемых, сколько опасением запустит недоимку. Еще хуже исполняет свои обязанности сход при учете опекуна ... это дело поручается собранию иногда тысячи лиц, безграмотных и собравшихся под открытым небом. Очевидно результатом такого учета явится приговор, что все обстоит благополучно»* [26, 51]. «Поверки» виконання опікунських функцій зводились до формального зазначення у відповідній документації результатів відносно того, як опікун розпоряджався майном неповнолітнього, записи ж щодо виконання опікунами обов'язків по вихованню не знаходимо. Зрозуміло, в цифровому відношенні ця своєрідна бухгалтерія також була формальною: вартість оціненого майна за часи виконання опікунами своїх обов'язків або залишалась без змін до копійчини, або трохи зростала [46, 69-71]. Це не свідчило про те, яким чином виконувались опікунські обов'язки призначеними сходами особами. Натомість архівні документи висвітлюють випадки, коли опікуни прагнули позбутись покладених на них функцій, оскільки для совісної людини це було справою обтяжливою, вимагало чималих зусиль, часу. Наприклад, 1913 р. напередодні проведення сільського сходу до старости Деркачівської слободи, що на Харківщині, з заявами звільнити їх від обов'язків «опікунів над особами та майном малолітніх сиріт» і призначити інших опікунів звернулись відразу чотири селянина: Митрофан Максимович Кот, Михайло Іванович Мирошниченко, Іван Маркович Степаненко, Тимофій Іванович Бакуменко [47, 1-31]. У 1910 р. в Люлінецьке волосне правління, що на Вінничині, з подібною заявою звернувся селянин села Нападовки Семен Задорожнюк [33, 1].

Контроль з боку місцевої адміністрації за опікунською діяльністю селянських установ зводився до ревізій мирського посередника (до 1874 р.), членів повітових (після 1874 р.) та губернських у селянських справах присутствій, з 1889 р. – земського начальника. Іноді ревізії здійснювались сенаторами та іншими представниками вищої бюрократії [48, 62-63]. Під час ревізій знов-таки перевірялась документація, її відповідність нормам законодавства. Проте і з неї для освічених бюрократів ставало зрозумілим: опікунська справа на селі перебуває у край занедбаному стані та потребує негайного упорядкування. В 1885 р. у звіті Подільського губернатора вказувалось: *«Селянські опіки виступають вельми дурно організованими і такими, що мало гарантують цілісність майна малолітніх, ...натомість це досить серйозна у селянському побуті справа»* [49, 31зв-32]. 1909 року місцеві управлінці Київщини констатували: *«Опікунська справа – одне з найслабкіших місць селянського самоврядування»*. Причини цього, на їх думку, передусім, полягали у суперечливості «місцевих звичаїв», їх невідповідності загальнодержавному офіційному праву, неможливості селянам через суд захистити права малолітніх осіб, що були позбавлені батьківського піклування. Тому земля, яка належала останнім, часто здавалась не з торгів, а за принципами кумівства приватним способом; гроші частіше розміщались не у кредитних установах, а надавались у позику односельцям, що позбавляло сиріт прибутку зі спадщини [50, 159-160].

Проте мали місце і ситуації, коли втручання чиновників було своєчасним і рятувало майно малолітніх нащадків померлих селян від повного зубожіння: у 1889 р. «непременный» член Харківського повітового у селянських справах присутствія звернувся до Деркачівського волосного старшини з вимогою негайно провести схід та

призначити опікунів над майном та особами малолітніх сиріт померлого селянина Ємця, оскільки, за повідомленнями односельців останнього, майно сиріт було занедбане, могло зовсім зникнути. Також чиновник повідомив волосному старшині про скарги селян на те, що не всі старости волості робили описи майна померлих, відповідно повітове присутствіє зобов'язало старост зробити це вказівкою за № 932 від 4 червня 1889 р. [51, 3-5]. Контроль з боку адміністративних установ здійснювався і щодо продажу майна малолітніх сиріт. У 1881 р. Волчанське повітове у селянських справах присутствіє звернулось до Харківського губернського у селянських справах присутствія з проханням затвердити рішення Козинського волосного правління щодо продажу майна братів Посохових – Івана 16 років та Семена 13 років, оскільки амбар і стайня прийшли у вітхий стан. Губернське присутствіє дозволило це зробити з тим, аби отримані гроші були передані в ошадну касу «для приращення с процентами» [52, 1-3]. Контролювати ведення опікунської справи допомагали і розроблені державними інституціями спеціальні книги, які представляли собою готові друковані бланки-таблиці, прошиті і пронумеровані. У них сільські посадовці фіксували відомості щодо майна та осіб опікунів, а слідкували за веденням цих книг волосний старшина і земський начальник. Наприклад, у книзі опік Торківського сільського «общества» Шпиківської волості, що на Вінничині, у 1912 р. зазначалось, крім особистих даних опікунів, яке рухоме та нерухоме майно передавалось під опіку, на яку суму воно оцінювалось, які були «результати експлуатації» майна, на яку суму збільшився чи зменшився капітал тощо. Більшість відомостей супроводжувалась посиланнями на постанови губернських присутствій [53; 54]. Крім книг опік, контролювати ведення опікунської справи допомагали і спеціальні книги, в яких записувались рішення сільських сходів, де затверджувалися щорічні звіти опікунів. У таких книгах на пронумерованих та зброшурованих стандартних бланках-аркушах розміщувалась інформація про зміст вироку, час його виконання або скасування [55, 4-28; 56]. Натомість записи часто велись формально і неохайно.

Разом із поширенням у господарському житті села товарно-грошових відносин в опікунській справі відбувались позитивні зміни: в окремих випадках майно сиріт здається в оренду, капіталізується, а гроші розміщуються у банках з метою їх збільшення. Так, у 1897 р. до Хустянського волосного правління Роменського повіту на Сумщині звернувся опікун Євдоким Коваленко з проханням дозволити продати майно нащадків Меланьї Коваленкової, оскільки майно прийшло у «ветхий стан», при цьому отримані гроші заявник пообіцяв розмістити в ошадній касі для збереження та «приросту з відсотками». Остаточне рішення приймалося земським начальником першої дільниці вказаного повіту [38, 53зв]. У 1911 р. в матеріалах Веселянського сільського сходу, що діяв на Мелітопольщині Таврійської губернії, зафіксовано вирок, у якому вказувалось про проведення торгів щодо оренди надільної землі, яка належала сиротам померлого селянина Микити Ясука. Торги проводив опікун П.Дядько [57, 3]. В 1916 р. у своєму звіті про передачу в оренду майна сиріт вказав селянин Белко, який опікувався майном нащадків померлого козака Павла Гриня з села Яцин, що на Полтавщині [36, 20].

З початком революції 1917 р., у квітні, рішенням Тимчасового уряду опікунські функції селянських установ було передано сільським комітетам, що утворились в лютому-березні того ж року [58, 141]. Почалась епоха революційних трансформацій опікунської справи на селі, у тому числі – в сегменті опіки над неповнолітніми, позбавленими батьківського піклування.

Продовження наукової розробки заявленої теми може відбуватись у напрямку вивчення регіональної специфіки розглядуваної діяльності установ селянського самоврядування, а також відповідної земської допомоги останнім. Окремого дослідження потребують і виховні аспекти соціального патронату з боку установ селянського самоврядування, оскільки регулювались вони звичаєвим правом, місцевими традиціями.

1. Куценко В. И. Социальный вектор развития украинского села : состояние, проблемы и пути их преодоления / В. И. Куценко // Экономика Украины. – 2014. – № 3 (620). – С. 83-93.
2. Тютрюмов И. М. Крестьянская опека (очерк обычного права) / И. М. Тютрюмов // Русская речь. – 1880. – Кн. 6. – С. 66-92.; Тур К. Крестьянские опеки / К. Тур // Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – № 204. – С. 1.; Исполатов В. Пасынки крестьянского самоуправления (о судьбе крестьянских сирот) / В. Исполатов // Гражданин. – 1899. – № 13. – С. 1-2.; Тимофеев П. Г. Опека в обычном праве крестьян / П. Г. Тимофеев // Вестник права. – 1903. – Кн. 5-6. – С. 1-36.; Красильников А.Н. Опека над сиротами крестьянского сословия (руководство для волостных правлений и сельских управлений) / А. Н. Красильников – СПб. : Изд-во М. Петрова, 1904. – 14 с.; Тенишев В. В. Административное положение русского крестьянина / В. В. Тенишев– СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – 164 с.
3. Бондаревский А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А. В. Бондаревський. – К. : Видавництво Академії УРСР, 1961. – 121 с.
4. Быкова О. Н. Призрение детей в России: патронат, опека, усыновление / О. Н. Быкова, Т. В. Склярова // Вестник ПСТГУ. – 2007. – Вып. 3. – С. 92-109. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pstgu.ru/download/1191320855.bykova.pdf>
5. Буяшенко В. В. Соціальна допомога в контексті повсякденності / В. В. Буяшенко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С. 161-173.
6. Поліщук В. А. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій / В. А. Поліщук, О. І. Янкович – Тернопіль : ТДПУ, 2009. – 256 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pulib.if.ua/part/12489>
7. Приймак О. М. Особливості інституціоналізації патронімічного комунікативного поля у південноукраїнському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Приймак // Грані. – 2010. – № 2 (70). – С. 10-15.
8. Соколовська Ю. В. Доброчинність у системі станової опіки дітей у Харківській губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю. В. Соколовська // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 61. – С. 44-47.
9. Голубочка І. С. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні / І. С. Голубочка // Гуманітарний вісник : Педагогіка. – № 25. – С. 25-29. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>
10. Голубочка І. С. Проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / І. С. Голубочка; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 20 с.
11. Верховцева І. Г. Участь земств Правобережної України у соціальній допомозі населенню / І. Г. Верховцева // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Вип. 17. – Ізмаїл, 2004. – С. 6-10.
12. Верховцева І. Г. Установи місцевого самоврядування Українського Подунав'я у соціальній допомозі населенню краю (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Г. Верховцева // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (22-24 грудня 2012 р.) : Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 51-53.
13. Моїсєєва Т. М. Земська реформа та соціальна діяльність земств / Т. М. Моїсєєва // Інтелігенція і влада : громадсько-політичний збірник. – Серія : Історія. – Одеса : Астропринт, 2004. – Вип. 3. – С. 36-47.
14. Кравченко О. В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у ХІХ – на початку ХХ ст. / О. В. Кравченко // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 64-72.
15. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... док. іст. наук : 07.00.01 / Ф. Я. Ступак ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 46 с.
16. Седляр А. Діяльність органів міського громадського управління Волинської та Подільської губерній у сфері соціальної опіки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / А. Седляр //

- Волинські історичні записки : збірник наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – Т. 1. – С. 166-169.
17. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. : монография [Текст] / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса : Астропринт, 2006. – 320 с.
18. Лохматова А. Участие органов крестьянского самоуправления в организации опекунов над малолетними сиротами в пореформенной Украине (вторая половина XIX – начало XX века) / А. Лохматова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2003. – Вип. 11. – С. 33-40.
19. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861 – 1917 рр.) / О. Мітеров // Сіверянський літопис. – С. 58-67. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25010/08-Miterov.pdf?sequence=1>
20. Верховцева І. Г. Суспільна опіка в Українському Подунав'ї (кінець XIX – початок XX ст.) : соціокультурні аспекти / І. Г. Верховцева // Гілея : науковий вісник. Збірн. наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№ 2). – С. 26-29.
21. Примаченко Ю. М. «Земский сборник Черниговской губернии» как исторический источник для изучения земской гуманитарной деятельности (вторая половина XIX – начало XX вв.) / Ю. М. Примаченко – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pravouch.com/pravagosudarstva-istoriya/opeka-usyinovlenie-russkom-26639.html
22. Заколотная В. Н. Организация и функционирование крестьянской опеки над сиротами в России во второй половине XIX – начале XX в. / В. Н. Заколотная– [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://murzim.ru/nauka/istorija/istorija-rossii/29086-organizaciya-i-funkcionirovanie-krestyanskoj-opeki-nad-sirotami-v-rossii-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-xx-v.html>
23. Безгин В. Б. Правовые обычаи и правосудие русских крестьян второй половины XIX – начала XX века / В. Б. Безгин. – Тамбов, 2012. – 124 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rfh.ru/downloads/Books/124193008.pdf>
24. Осипова М. П. Правовые основы и организация опеки над малолетними в крестьянской среде во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... кан. ист. наук : 07.00.02 / Осипова М. П. ; Липецкий государственный педагогический университет. – Липецк, 2010. – 324 с.
25. Общее положение о крестьянах // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. – Т. 7. Документы крестьянской реформы. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 37-105.
26. Новиков А. Записки земского начальника / А. Новиков. – Спб. : Тип. Стасюлевича, 1899. – 240 с.
27. Черновалюк Ю. Ю. Патронат як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за законодавством України / Ю. Ю. Черновалюк // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 134-138. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.univer.km.ua
28. Молчанов В. В. Правовое регулирование деятельности третейских судов для разрешения экономических споров // Законодательство. – 1997. – №1. – С. 91-117.
29. Словарь устаревших и малоупотребительных слов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rvb.ru/18vek/poety18veka/02comm/dict_obsolete.htm
30. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века) / Н. А. Иванова, В. П. Желтова– М. : Новый хронограф, 2010. – 752 с.
31. Державний архів Чернігівської області. – ф. 143. – оп. 1. – спр. 447.
32. Державний архів Харківської області (далі – ДАХарО). – ф. 533. – оп. 1. – спр. 162.
33. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО). – ф. 26. – оп. 1. – спр. 16.
34. Державний архів Сумської області (далі – ДАСумО). – ф. 1037. – оп. 1. – спр. 75.
35. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – ф. – 780. – оп. 1. – спр. 2.
36. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПолО). – ф. 830. – оп. 1. – спр. 115.
37. ДАПолО. – ф. 834. – оп. 1. – спр. 58.

38. ДАСумО. – ф. 1037. – оп. 1. – спр. 105.
 39. ДАХарО. – ф. 16. – оп. 1. – спр. 5903.
 40. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М., 2011. – 432 с.
 41. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. / З. В. Священко– Умань : ФОП. Жовтий О. О., 2012. – 343 с.
 42. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАУК). – ф. 442. – оп. 618 / 1890. – спр. 228.
 43. ДАХарО. – ф. 16. – оп. 7. – спр. 9.
 44. ЦДІАУК. – ф. 442. – оп. 708. – спр. 238.
 45. ДАСумО. – ф. 816. – оп. 1. – спр. 154.
 46. ДАВінО. – ф. 335. – оп. 1. – спр. 91.
 47. ДАХарО. – ф. 534. – оп. 1. – спр. 182.
 48. Верховцева І. Г. Двадцять років селянського самоврядування в Україні: експедиція 1880 р. О.Половцова Київщиною / І. Г. Верховцева // Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (29-30 листопада 2013 р.): Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Ч. 1. – С. 61-63.
 49. ЦДІАУК. – ф. 442. – оп. 539. – спр. 219.
 50. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края 1-8 апреля 1909 г. – К. : типо-литография окружного штаба, 1909. – 549 с.
 51. ДАХарО. – ф. 533. – оп. 1. – спр. 375.
 52. ДАХарО. – ф. 16. – оп. 1. – спр. 6083.
 53. ДАВінО. – ф. 335. – оп. 1. – спр. 270.
 54. ДАВінО. – ф. 335. – оп. 1. – спр. 267.
 55. ДАВінО. – ф. 25. – оп. 1. – спр. 33.
 56. ДАХарО. – ф. 533. – оп. 1. – спр. 668.
 57. Державний архів Запорізької області. – ф. 98. – оп. 1. – спр. 19.
 58. Державний архів Хмельницької області. – ф. 78. – оп. 1. – спр. 1342.

Верховцева І. Г. Соціальний патронат в українському селі (друга половина ХІХ – початок ХХ в.).

Охарактеризовано одно из важнейших направлений деятельности органов крестьянского самоуправления второй половины ХІХ – начала ХХ в. – опека над несовершеннолетними, лишенными родительской заботы. В целом опекунское дело носило сословный характер, нормировалось традиционным правом, характеризовалась современниками как неэффективное. По мере развития товарно-денежных отношений наметились позитивные изменения: имущество сирот сдавалось в аренду, капитализировалось, деньги размещались в банках.

Ключевые слова: *социальный патронат, общественная опека, крестьянское самоуправление, сельский сход, опекун.*

Verhovtseva I. G. Social patronage in Ukrainian villages (II-d half of the ХІХ – beginning of the ХХ cent.).

The article characterizes one of the most important approaches in the activity of the Body of Peasants' self-governing in the II-d half of the ХІХ – beginning of the ХХ cent. – the juvenile guardianship who were deprived of parental care.

It is essential that on the whole, guardianship was characterized by class divisions, was regulated by the traditional law and was characterized by the contemporaries as ineffective. While commodity-money relations were being developed, the positive changes were pointed out; the orphans' property was rented, capitalized, the money was saved in banks.

Key words: *social patronate, public patronate, village self-governing, village meeting, guardian.*